

Uvod

Sva moćna carstva liče jedno na drugo – svaka siromašna zemlja, siromašna je na svoj način. Vekovima su imperije Rimljana i Vizantinca, kasnije Venecijanaca, Habzburgovaca i Osmanlija vladale jugoistočnom Evropom i tako je formirale. Njeni stanovnici otuda dele zajedničko iskustvo prošlosti, i do danas su njihove sudbine međusobno tesno povezane. S druge strane, Albanci, Južni Sloveni, Rumuni i Grci sasvim su se drugačije odnosili prema stranoj vladavini. Zato nije nastao jedinstveni socijalno-kulturni prostor, niti zajedniči identitet. Umesto toga, ovde je stvorena jedna posebna socijalno-kulturna raznolikost.

Ova knjiga predstavlja pokušaj da se iznova promisli nastanak i preobražaj jugoistočne Evrope iz perspektive transkulturnih veza i globalne istorije. Postavlja se pitanje kako je jugoistočna Evropa bila povezana sa daljim kontinentima i kulturama, kako su tamo prekogranični procesi i interakcije bili shvaćeni i oblikovani, i kako su je oni u društvenom smislu konstruisali. Pritom se pokazuje da je razmena među ljudima, idejama i stvarima u prošlosti igrali mnogo veću ulogu nego što se to može zaključiti na osnovu postojećih istorijskih narativa i koncepcija istorije. Uz to, ova knjiga će doprineti boljem razumevanju mnogih aspekata globalizacije iz perspektive istorijskih prostora.

Razvoj nacija i nacionalnih država do sada je bio u centru pažnje velikog dela historiografije. To predstavlja danas za većinu ljudi osnovni prostor njihovog iskustva i delovanja. Pre devetnaestog, a delimično još i u dvadesetom veku, to je bilo sasvim drugačije, jer je većina jugoistočnih Evropljana još živela u multietničkim, multireligijskim i multikulturnim carstvima, dakle u konglomeratima međusobno slabo povezanih zemalja čije je stanovništvo pripadalo sasvim različitim veroispovestima i imalo različit način života, a društvene grupe, sredine i mreže još uvek nisu srasle u nacije. Ipak, istorija Rumunije, Makedonije i Kosova rado se projektuje u najraniju prošlost da bi se tako opisao jedan linearni proces koji navodno logično vodi do osnivanja nacionalnih država. Na taj način lako se gube iz vida evropski ili svetski procesi koji su zahvatali ovo područje i iskustva koja su izlazila izvan njegovih granica.

Drugi deo istraživanja posmatra jugoistočnu Evropu kao veoma zatvoreni istorijski region, koji se odlikuje posebnim unutrašnjim strukturnim karakteristikama – geografijom, demografijom, privredom, kulturom, pa čak i mentalitetom. Pošto se Zapad po pravilu posmatra kao model i merilo jedinstvenog

svetskog procesa modernizacije, po kojem sve ostale zemlje i regioni treba da se ravnaju, ovde se uglavnom govori o nedostacima, npr. o navodnom izostanku renesanse i prosvetiteljstva, ili inherentnoj socijalno-ekonomskoj zaostalosti. Takav stav naginje ka eurocentrizmu, pošto se prekogranični procesi često predstavljaju kao transfer i širenje zapadnih ideja i otkrića, a mnoge pojave koje se ne uklapaju u idealnotipsku šemu zapadne Moderne, bivaju potpuno zanemarene. Pored toga, teško je identifikovati veze i preplitanje među zemljama, regionima i kontinentima, ukoliko se polazi od fiksnih prostornih kategorija. Takva istorijsko-regionalna razgraničenja problematična su već i zbog čestih pomeranja granica kao i masovnih seoba stanovništva između velikih carstava.

Međutim, onaj ko pristupa istoriji jugoistočne Evrope istražujući imperije, nailazi na literaturu koja ovaj region posmatra iz pespektive velikih centara carevina, na bazi izvora iz Venecije, Istambula ili Beča. U metropolama ljudi su imali svakako ulepšanu sliku realnosti na periferiji. Tamo se pre svega može saznati kako su imperije videle sebe, naime, kao dobre i pravедne vladare, a ne kako su veze između metropola i provincija zaista funkcionisale, kako je poredak u tim regionima bio doživljavan, ili kako su nastajale određene centrifugalne dinamike. Tako je izgrađen mit o tome da je u multietničkim carstvima vladala veća tolerancija nego u nacionalnoj državi. Nasilni raspad Jugoslavije ponovo je pobudio nostalgiju za imperijom, i jako ograničio perpektivu na istraživanje nacionalizma i nasilja u jugoistočnoj Evropi.

Za razliku od navedenih pristupa, u ovoj knjizi nacije, veliki regioni i imperije nisu glavni predmet analize, već je to translokalna, transregionalna i transnacionalna razmena. To je zato što su kulturološka prekretnica i „spatial turn” (prostorni obrat) istorijske nauke dovele u pitanje tradicionalnu predstavu prostora kao rezervoara kulture, društvenih formacija i identiteta, i demontirale kulturni konstrukt navodno objektivnih karakteristika prostora. Pod uticajem pionirskih radova Edvarda Saida i Marije Todorove u međuvremenu su preduzeta brojna istraživanja o tome kako su zapadni putnici, pisci i naučnici razumevali „Balkan” od 18. veka i kako su ga mentalno oblikovali. Tako je postalo jasno da romantični ideali i „učene predrasude” o navodno urođenim, suštinskim odlikama tog prostora do danas karakterišu percepcije i diskurs o jugoistočnoj Evropi.¹

Pored toga, moderna globalna istorija kao i istraživanje translokalnosti i transnacionalnosti dali su značajne podsticaje za prevazilaženje nacionalnodržavne paradigme, a time i za pokretanje jedne prave historiografske revolucije. Internalistička objašnjenja zamenjena su istraživanjem razmene, a umesto linearnih procesa sada se istražuju upravo sinhroni razvoj i globalne konstelacije.

---

¹ Todorova, *Imagining*; Said, *Orientalism*.

Ali, granice istorijskih regiona takođe se relativizuju tako što se danas prikazuju kao zone konakata ili prelazaka.² Takvi pristupi su u međuvremenu postali toliko uticajni, da se može govoriti o „novom konsenzusu” u istorijskoj nauci, koji je identifikovao interakcije između društava kao pokretačke snage promena.³ Može se zaključiti, kako kaže Kristofer Bejli (Christopher Bayly) „da sve lokalne, nacionalne i regionalne istorije moraju biti u značajnoj meri i globalne”.⁴

Ispričati istoriju jugoistočne Evrope iz neuobičajene perspektive preplitanja svetskih uticaja ima svoje prednosti. Mnogi procesi ne mogu se razumeti ako se posmatraju samo u istorijsko-regionalnom ili nacionalnom okviru, posebno u vremenu sve veće globalne povezanosti. Pored toga, razmatranjem prekograničnih interakcija, preplitanja i istorijskog iskustva nastaje nova, mnogostrana slika jugoistočne Evrope, kao suprotnost popularnim predstavama i stereotipima o zaostalom i uvek nasilnom „evropskom Drugom”. Tako neke, navodno izuzetne, pojave u globalnom kontekstu postaju prepoznatljivije kao regionalni vid širih procesa. U ovoj knjizi takođe želimo da opišemo i objasnimo mračne strane istorije, ali slika postaje potpunija kada obuhvata i više od toga – intelektualna, naučna i kulturna postignuća, političke ideje i planove kao i, ne na poslednjem mestu, delatnu sposobnost istorijskih aktera. Zato pomenuti pristupi vode ka sasvim novim pitanjima i temama. Kako se prekogranični procesi i globalizacija u užem smislu manifestuju u zemljama jugoistočne Evrope? Ko je i šta je podsticalo preplitanje i razmenu? Kako se ovaj region uklopio u strukture svetske privrede, i kako je integracija sveta delovala i u političkom i kulturnom smislu? Konačno, koliko su bile jake snage inercije, koliki je bio broj onih koji su se opirali uključivanju u sveobuhvatni kontekst?

Definisanje „jugoistočne Evrope” je poduhvat bez granica. Konačno, već je i samu „Evropu” teško odrediti u prostornom smislu, jer se njoj pripisuju sasvim različiti sadržaji i smisao. Tako, postoje i razni kontroverzni pogledi u vezi sa pitanjem koje zemlje i regione tačno treba računati u jugoistočnu Evropu. Definicija ima mnogo, ali ni geografsko, ni političko, kulturno ili istorijsko definisanje granica nije potpuno ubedljivo. Neki istoričari se zalažu za to da se samo onaj deo ovog prostora obeležen vizantijsko-osmanskim nasleđem smatra jugoistočnom Evropom, a da se nekadašnje habzburške oblasti iz njega izuzmu, jer one pripadaju u strukturnom pogledu srednjoj Evropi. Iako ovaj argument ima smisla, treba uzeti u obzir da su velika carstva tokom vekova stalno menjala granice i da su mnogi regioni pripadali u raznim periodima i jednom i drugom. Zato svako ko piše istoriju jugoistočne Evrope mora konačno da se opredeli

---

² Za istoriju Balkana vidi: Mazower, *Balkans*; Wachtel, *Balkans in World History*.

³ Geyer, Bright, “World History”.

⁴ Bayly, *Birth*, 2.

koje zemlje će uzeti u obzir, a koje ne. U ovoj knjizi, to su oni istorijski regioni koji su u 20. veku pripadali Jugoslaviji, Bugarskoj, Rumuniji, Albaniji i Grčkoj. Oni baštine jedno izrazito, iako ne isključivo, vizantijsko i osmansko nasleđe. Mađarska, koja se ponekad takođe računa u jugoistočnu Evropu, u strukturalnom i istorijskom pogledu spada zapravo u grupu srednje(istočno)evropskih država, zajedno sa Češkom, Poljskom i Slovačkom. U užem smislu, ovde spadaju u Slovenija, Hrvatska i Erdelj, zbog svojih pretežno rimokatoličkih i habsburških obeležja. Ipak, one su na osnovu strukture stanovništva a takođe i svoje moderne političke istorije tesno povezane sa bivšim pravoslavno-osmanskim delovima jugoistočne Evrope. Priča bi bila mnogo kraća, ako bi one bile potpuno isključene. U svakom slučaju, naporno pitanje definisanja prostornih granica relativizuje se iz perspektive transnacionalnih procesa i svetskog konteksta, i to bi bila još jedna prednost pristupa po kojem se jugoistočna Evropa posmatra kao deo veće, po mogućnosti globalne celine. Pošto se u ovoj knjizi ona ne posmatra kao jasno definisana kulturna i društvena celina, već kao čvorište transregionalnih mreža, koje su sa svoje strane proizvod istorijski promenljivih društvenih praksi i imaginarnih svetova, granice istraživanog prostora koje delimično uključuju i velika carstva i susedne zemlje ostaju, prema tome, nejasne. One se menjaju u zavisnosti od odabrane istorijske tačke gledišta i određenog pitanja koje se postavlja.

Druga zamka leži u konkretnim pojmovima. Da li treba govoriti o „jugoistočnoj Evropi”, ili se sme upotrebiti i termin „Balkan”? U samom regionu postoji odlučan otpor prema balkanskoj etiketi, koja je opterećena mnogim negativnim stereotipima. Kako se Osmansko carstvo u 19. veku nasilno razdvajalo od svojih perifernih delova u jugoistočnoj Evropi, nastajao je i pojam „balkanizacija”, u značenju tendencije ka stvaranju malih država i iracionalnog nasilja, i takav je ostao do danas. Već oko 1900. godine naučnici iz ovog regiona zalagali su se za upotrebu pojma „jugoistočna Evropa”, koji još uvek nije bio opterećen stereotipima, a ukazivao je na kulturno zajedništvo i političku saradnju. Kako su kasnije nacionalsocijalisti govorili o „jugoistočnom prostoru”, kojeg su hteli da preurede u rasističkom duhu i da ga privredno eksploatišu, i na ovaj pojam je bačena senka. On je, svakako uglavnom nenamerno, takođe opterećen omalovažavajućim konotacijama. Dakle, ne postoji vrednosno neutralan naziv za ovaj region. Kao i drugde, i u ovoj knjizi se pojmovi „jugoistočna Evropa” i „Balkan” upotrebljavaju kao sinonimi, pri čemu se naziv „Balkan” namerno koristi upravo za onaj njegov deo sa osmanskim nasleđem.⁵

Kako se piše istorija jugoistočne Evrope iz perspektive svetskog konteksta? U ovoj knjizi u prvom planu su četiri vodeća pitanja i istraživačka cilja.

---

⁵ Drace-Francis, “Südosteuropakonzep”; Drace-Francis, “Prehistory”.

Kao prvo, potrebno je događaje, procese i istorijska iskustva postaviti u globalni kontekst. Tako se, na primer, dolazi do saznanja da su borci protiv Turaka u 15. veku zavisili od trgovačkog kapitalizma u Sredozemlju u fazi njegovog nastanka, da su intelektualci i ustanici u 19. veku bili pod jakim uticajem globalne epohe revolucija, ili da se Islam u svom političkom vidu proširio i na Balkan u 20. veku.

Drugi cilj je konkretna prostorno-vremenska rekonstrukcija globalnih preplitanja i interakcija. Pored klasičnih tema – trgovine, migracija i istorije imperija – reč je i o do sada slabo istraženim procesima, između ostalog i širenja znanja, kao i globalnih izazova kao što su trgovina ljudima, epidemije i humanitarne katastrofe. Kao akteri jedne globalnoistorijski inspirisane istorije relacija, pojavljuju se posebno mobilne grupe kao što su putnici, hodočasnici i trgovci, kao i transimperijalni i transkulturni subjekti i posrednici, npr. intelektualci, emigranti i prevodioci. U centar pažnje dospevaju i trgovački centri, lučki gradovi ili čak i manastiri, kao čvorišta prekograničnih procesa razmene i mreža.

Treća dimenzija ovog istraživanja je pitanje kakvo je mesto jugoistočna Evropa zauzela tokom nastanka globalnog sveta – u političkom, ekonomskom i kulturnom pogledu. Pri tome se, između ostalog, ispituje i preispituje preobražaj svetske privrede, od kada su i zašto zemlje jugoistočne Evrope postale žrtva „great divergence” (Kenneth Pomeranz), dakle, zašto one od jednog određenog trenutka nisu više mogle da tako uvećaju svoja bogatsva kao što je to mogao Zapad. Kakav su potencijal za promenu imala balkanska društva, i kakav značaj su imali njihovi kulturni resursi za sudelovanje u modernom globalizovanom svetu? Konačno, zašto socijalnoekonomske različitosti nisu mogle biti prevaziđene do danas?

Kao četvrto, u interesovanja ove knjige spadaju i različiti pogledi na svet i njihove promene. Kada su nastale predstave o globalnim kontekstima i ko ih je stvorio? Kako se svet kao celina doživljavao, tumačio, objašnjavao i konstruisao putem diskursa u različitim istorijskim periodima, kulturnim miljeima i prostorima? Na kraju, kako je to delovalo na autopercepciju i na političko delovanje?

Iako ova knjiga predstavlja pokušaj da se obuhvati globalnoistorijska perspektiva, i zamišljena je kao jedan sveobuhvatni pregled, ona tretira i mnoge aspekte koji se ne mogu obavezno podvesti pod svetski kontekst. Ona ipak nije zamišljena kao priručnik ili referentno delo, a upravo bi sveobuhvatno razmatranje kompletnih delova ovog regiona bilo nemoguće već i zbog nedostatka prostora. Izlaganje je zato stalno praćeno primerima, da bi se napravio red u nepreglednom mnoštvu materije, i obradili glavni pravci razvoja. Ono pre svega treba da predstavi materiju i argumente za razmatranje istorije jugoistočne

Evrope sa inovativnih aspekata, koji pružaju nove uvide i podstiču na nova buduća istraživanja u opisanom pravcu.

Da bi se pored makro procesa dao prostor i mikroistoriji, hronološki-sistematsko izlaganje prekida se pojedinim poglavljima koja pojedinačno obrađuju neko konkretno mesto u određenoj ključnoj godini. To su strukturnoistorijske upadice, koje treba da „uhvate” multiperspektivnost istorije. Može se pod lupom rekonstruisati kako su savremenici doživljavali događaje i sveobuhvatne procese, i koje su specifične okolnosti nastale pod uticajem njihovog mišljenja i delovanja, kao 1683. u Istambulu, 1876. u Plovdivu, ili 1984. u Sarajevu. Kako su se na licu mesta odražavale istorijske promene? Šta je čovek tamo u to vreme mogao da zna o svetu? Sa kim su i kako određene grupe i pojedinci bili u kontaktu? Kako se krećemo prostorno po regionu i vremenski kroz vekove, ocrtava se ne samo društvena i kulturna različitost, već i istorijski preobražaj.

Globalna istorija postaje živopisnija kada se posmatra kao istorija života.⁶ Da bi smo se približili načinu mišljenja, držanju i ponašanju savremenika, tekst je ispresecan biografijama muškaraca i žena tipičnih za način života i duh svoje epohe. Između ostalih, susrešćemo se sa jednim albanskim astronomom, hrvatskim biskupom, grčkim revolucionarem, bugarskim trgovcem, rumunskim ministrom spoljnih poslova i srpskom preduzetnicom – a time i sa veoma različitim načinima života i duhovnim horizontima. Na osnovnu ovih biografija, jedna stvar postaje naročito jasna: ljudi su svuda i uvek razmišljali u alternativama, i bez njihove radoznalosti, hrabrosti i želje za avanturom, moguće je da bi se istorija potpuno drugačije odvijala. Time takođe treba i pokazati kako je istorijski razvoj bio jako obeležen svesnim delovanjem i slučajem. Navodno odlučujuća moć kulture i strukture ovde se konačno pokazuje kao mit.

Knjiga obuhvata veoma veliki vremenski raspon, polazeći od kasne antike do najskorije sadašnjosti. Procesi umrežavanja i globalizacije generišu sopstvene zakone kretanja i moguće periodizacije. Jedinstveni svetski kontekst nije mogao postojati pre evropskih otkrića oko godine 1500, kada se razvijaju prve naznake jedne „arhaične globalizacije” i kasnije „proto-globalizacije”.⁷ Ali, već u antici i srednjem veku postojali su prostori intenzivne komunikacije sa spoljnim svetom i mobilne grupe koje su sprovodile kulturne kontakte i interakcije. Već tada su se razvile prostorno sveobuhvatne svetske privrede i jedna „hijerarhijska međusobno prožetih svetova”.⁸ O globalizaciji u užem smislu, o integrisanoj svetskoj privredi, može biti reči tek od druge polovine 19. veka, i upravo od tog doba ustaljuje se transnacionalizam, tj. ideja međunarodnog angažovanja za

⁶ Hausberger, *Globale Lebensläufe*.

⁷ Bayly, „Globalization”.

⁸ Reinhard, *Introduction*, 9; Abu-Lughod, *Before European Hegemony*

univerzalne ciljeve.⁹ Ipak, treba se držati dalje od linearne naracije o stalno rastućem umrežavanju i globalnom povezivanju. Naprotiv, treba pokazati da se faze intenzivne razmene smenjuju sa fazama rasplitanja i razdvajanja. Zatim, dok se svet integrisao, nastupale su nove deobe, a politička, privredna i kulturna globalizacija retko se odvijala istovremeno. Zato su takođe razni regioni i socijalne grupe mogle ostati čak potpuno izvan domašaja ovih prostorno sveobuhvatnih procesa ili su ih, barem svesno, mogle ne primetiti.

Nemamo nameru da u ovoj knjizi preispitujemo ili primenujemo brojne teorije i koncepte globalizacije i globaliteta. Na primer, argentinski ekonomista Raul Prebisch identifikovao je liberalizam kao uzrok privrednih odnosa zavisnosti i eksploatacije između velikih sila i njihovih bivših kolonija. Pored brojnih drugih teoretičara zavisnosti, posebno je Imanuel Valerštajn, tezom o „svetskom sistemu”, pokušao da objasni nejednaki socijalnoekonomski razvoj u zemljama centra, poluperiferije i periferije, na osnovu asimetričnih odnosa razmene. Šmuel N Ajzenštat odgovorio je na evrocentričnu teoriju modernizacije paradigmom „višestruke moderne”, kada je naglasio socijalnokulturnu zavisnost od ustaljenih navika u razvoju društva, i od tada ustanovio različite obrasce „moderniteta” u Evropi i Aziji. U najnovije doba sociolozi konačno otkrivaju „svetsko društvo” kao posebnu formu organizacije. Naučnici su govorili, između ostalog, i o „refleksivnoj” (Ulrih Bek), „isprepletеноj” (Šalini Randeria) i „globalnoj” (Arjun Apaduraj) moderni, u kojoj su globalno i lokalno u radikalno drugačijoj interakciji. Podsticaji za izučavanje globalne istroije došli su i od istraživanja imperija, koje je obrađivalo dimenziju političke moći unutar globalnih veza, kao i od široke oblasti izučavanja postkolonijalnog sveta, usmerene na kulturne veze između bivših metropola i kolonija. Sociološka analiza mreža takođe je pružila jedan instrumentarijum za opisivanje „flows” (tokova) robe, informacija i ljudi koji teku u različitim pravcima. Ovakve postavke daju značajne podsticaje i saznanja za istorijsku analizu, ali sigurno ne mogu da pruže opšte okvire za objašnjenje svih različitih, a delom i kontradiktornih, pojava i procesa koji su nastajali vekovima. Ali, iako ova knjiga nema cilj da ispituje bilo kakvu opštu teoriju, na njenom kraju će biti moguće izvući neke temeljne i dodatne zaključke.

Knjiga koja ide tako duboko u prošlost i tematski je tako široka, ne može da govori o svim temama od interesa, niti može u potpunosti da ukaže na sve relevantne istraživačke kontroverze i na sekundarnu literaturu. Redukcijom na osnovne linije izlaganja, neki zanimljivi aspekti moraju biti izostavljeni, a u naučnom aparatu je takođe navedeno samo ono najosnovnije. Kako su tokom vekova u upotrebi bili mnogi različiti nazivi i načini pisanja tih naziva gradova,

---

⁹ Iriye, *Cultural Internationalism*.

regiona i ličnosti, nije moguće izbeći neke nedoslednosti. Radi razumljivosti, upotrebljeni su nazivi koji se najčešće koriste u nemačkom jeziku, iako se danas ta mesta službeno drugačije nazivaju (npr. Temišvar umesto Timisoara, ili Kosovo umesto Kosova).

Zahvaljujem na korisnim uputstvima Marijani Hauslajtner, Joanisu Celeposu, Meri Nojburger, Nataši Mišković i Jozu Džambu. Posebno se zahvaljujem Hildrun Glas, Gerhardu Zevanu i Ani Vlahopulu, koji su pročitali delove rukopisa, a naročito Kristijanu Dojbneru i Danijelu Buseniusu, koji su ga potpuno pro radili. Veoma mnogo dugujem i Joahimu fon Putkameru i Vladžimiržu Borođeju, koji su mi omogućili jednogodišnji boravak u „Imre Kerteš” institutu u Jeni a time i pravovremenu pripremu rukopisa. Na kraju, ali ne i na poslednjem mestu, zahvaljujem se izdavačkoj kući CH Beck Verlag za njihovu uvek ljubaznu, aktivnu i kompetentnu podršku.